

ALAPÍTÓK

(A TRÓJAI MENEKÜLÉS MOTÍVUMAINAK HAZAI ISMERETÉHEZ)

KECSKEMÉTI GÁBOR

Miskolci Egyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

A Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktoriskolája szövegtudományi programjának későbbi alapítója és vezetője, Kulcsár Péter 1970-ben előadást tartott Velencében a város alapításának a magyarországi humanista historiográfiában való szerepléséről. Bemutatta, hogy az Aquileia ostromáról és a menekülőknél a félreeső mocsarakban való városalapításáról szóló történet hogyan építkezik egyidejűleg a Trója- és az Attila-mondakörök elemeiből. Elemezte a történet Kézai Simonnál, a Képes Krónika családjában, Thuróczy Jánosnál, majd Antonio Bonfininél és Oláh Miklósnál olvasható változatait. Kiemelte, hogy a XVI-XVII. század történeti tudatának az eseménnyel kapcsolatban rögzült ismeretei Bonfini nyomán állandósultak, amiben jelentőséggel bírt Heltai Gáspár magyar fordítása is.¹

A negyedfél évtizede előadottakat most mindenekelőtt egy szerény, XVII. század eleji adalékkal egészítem ki, amelynek csupán az Attila-mondakör vonatkozásában van relevanciája, az eredetileg Aquileiát alapító, majd onnét Attila sikeres ostroma után továbbköltöző velenceiek trójai származását nem hozza szóba. Különlegessége viszont, hogy a velencei

¹ Péter Kulcsár: „La fondation de Venise dans l'historiographie humaniste en Hongrie”, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento: Atti del Congresso (Venezia, 11-14 giugno 1970)*, a cura di Vittore Branca, Firenze – Venezia, Leo S. Olschki – Fondazione Giorgio Cini 1973 (Civiltà Veneziana: Studi, 28), 353-367. A szövegek: Kézai Simon: „A magyarok viselt dolgai” (1283 k.), ford. Bollók János, in *A magyar középkor irodalma*, V. Kovács Sándor, Szépirodalmi 1984 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: szerk. V. Kovács 1984), 115-163, 128-129; „Képes Krónika” (1358), ford. Bollók János, in V. Kovács 1984, i. m., 164-318, 179-181; Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, ford. Horváth János, Magyar Helikon 1978 (Bibliotheca Historica), 64-67; Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei (1488-1497)*, ford. Kulcsár Péter, Balassi 1995, 130-136; Oláh Miklós: *Athila*, ford. Kulcsár Péter in *Humanista történetírók*, szerk. Kulcsár Péter, Szépirodalmi 1977 (Magyar Remekírók), 329-390, 373-377; Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól (1575)*, kiad. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter, Magyar Helikon 1981 (Bibliotheca Historica), 66.

alapítást nem a kézenfekvő és mérvadó forrás, Bonfini alapján említi, hanem velencei történetírót idéz.

Ceglédi János (†1639) ecsedi prédikátor 1628-ban mondott beszédet Báthori Gábor temetésén. A *senectus mundi* hatásos kifejtését középpontba állítva beszélt a változás törvénye alá vetett magyar királyságról: „volt oly idő, magyar Országis volt valami, és ennek erejet Német országis érzette Galliais érzette, Olasz ország érzette Velencseis érzette mert magok-is megh vallyák azt, hogy Velencset az magyaraktul valo féltekben fundaltak volt. Sőt akkoron az időben Athilla Kiraly azt méri vala mondani, hogy ő az egesz vilaghnak kalapacsa, és hogy ő előtte az Csillagok-is le hullanak, de ha az Vr Isten raitunk nem könyörül felő, hogy rövid üdö mulva, egyeb nemzetsegh mi rajtunk-is ne kalapallyon.”² Noha a nyomtatványban közölt másik halotti prédikáció, Alvinczi Péteré bőséggel kiaknázza Bonfini is,³ Ceglédi az itt idézett mondatai melletti margójegyzetében egy másik szerzőre hivatkozik, bizonyos *Justinianusra*. Pietro Giustiniani (1490-1576)⁴ történeti művéről van szó, ahol a velencei patrícius csakugyan így ír városa alapításáról: „Athila Hunnorum Rex Italiam ferro, igneque popularetur, ac vrbes nobilissimas expugnando armis euerteret. Cuius terribilis in Italiam aduentus condendae Venetae vrbs praecipua causa fuit.”⁵ Noha a lehulló

² RMK I, 569 – RMNy 1406.

³ Modern kiadásban: Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. Heltai János, Európa 1989, 118.

⁴ A XIII. század óta minden jelentősebb velencei patríciusi nemzetség megíratta a maga családi krónikáját; erről: Marino Zorzi: „L’Ungheria e Venezia nelle raccolte della Biblioteca Nazionale Marciana – Magyarország és Velence a Biblioteca Nazionale Marciana gyűjteményeiben”, in *Primo incontro italo-ungherese di bibliotecari, Budapest, 9-10 novembre 2000: Problematice e prospettive della ricerca sul materiale librario italiano presente in Ungheria – Első olasz-magyar könyvtáros találkozó, Budapest, 2000. november 9-10.: Az olaszországi hungarika- és a magyarországi itália-kutatás lehetőségei és nehézségei*, szerk. Mariarosaria Sciglitano, Olasz Kultúrintézet 2001, 118-141, 127-129. A nagy múltú és előkelő Giustiniani család tagjainak történeti művei jó információik és a szenátusi dokumentumokhoz való hozzáférésük révén kiemelkednek ezek közül. Már a dalairól ismert, a *giustiniana* műfajának nevet adó Leonardo (1388-1446) fiának, a tízes tanács tagjává vált Guarino-tanítványnak, Bernardónak (1408-1489) a műve is megjelent nyomtatásban (*De origine urbis Venetiarum rebusque ab ipsa gestis historia*, 1492; Lodovico Domenichi olasz fordításában: 1545). Rokona és utóda, Pietro, maga is szenátor, lényegében ehhez a műhöz kapcsolódott. Krónikájának latin nyelvű első kiadása 1560-ból való, 1575-ben bővített változatát jelentette meg, 1576-ban pedig ez is napvilágot látott olasz fordításban. A latin szöveget az 1610-es évek elején Strassburgban is kiadták.

⁵ Petri Iustiniani patritii Veneti *Rerum Venetarum ab urbe condita historia*, Venezia 1560, 3.

csillagokkal kapcsolatban már Oláh Miklósról utal Ceglédi (*Athila*, cap. 9), a „flagellum Dei” hagyományát a velencei krónikás szintén rögzítette. Ceglédi hivatkozásának nyilván az volt a tétje e helyütt, hogy a „magok-is megh vallyák” amplifikációs toposzt erősítse, amire Bonfini – noha maga is itáliai szerző – kevésbé volt alkalmas. Ceglédi 1597-ben a Velencével szomszédos Padovában tanult, megvolt tehát az alkalma, hogy az itáliai könyvpiacra megismerkedjék a velencei szerző könyvével. A nálunk túl gyakran éppen nem mondható forrás fölhasználása jól jellemzi a sztoikus-humanista gondolkodású prédikátort, Újfalvi Imre egykori, talán legjelentékenyebb elvbarátját.⁶

A Bonfini és Giustiniani – és természetesen számos más krónikás – által elbeszélte történetben Attila hunjai nagyjából olyasféle szerepet játszanak, mint a Trója-történetben az őslakók városát elpusztító és őket elűző görögök. Érdekesség, hogy a Jan Długosz (1415-1480) latin nyelvű lengyel krónikájából terjedő litván eredetmondában ugyanez a szerep Nero császárnak jutott: a Róma égése után a zsarnokság előtt menekülő előkelő római családok vetették meg a litván nemzet alapját.⁷

2. A magyarországi történelemszemléletben azonban jóval gyakrabban fordul elő az a szereposztás, amely a trójaiakat a magyar nemzet számára jelöli ki előképül, történelmi párhuzamul. A XVI. században kialakult zsidó-magyar történelmi sorspárhuzam mellett a trójai-magyar párhuzam sem elhanyagolható fontosságú.⁸

A Trója-történet korai magyarországi hatását és gyakoribb, elterjedtebb középkori forrásait Kulcsár Péter már számba vette idézett

⁶ Keserű Bálint: „Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz”, *AHISTLITHungAUnivSzeg*, 8(1968), 3-16, 13-14; Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó 1998 (*Historia Litteraria*, 5) (a továbbiakban: Kecskeméti 1998), 125-127.

⁷ Zoltán András: *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása*, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke 2004 (*Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae*, 6).

⁸ Hogy valóban csak a legtömörebb megfogalmazást idézzem: „Fuimus Troes.” Ioannes Bocatius: „Historica parasceve” (1621) (a továbbiakban: Bocatius 1621/1992) in Ioannes Bocatius, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus Csonka, I-II, *Poetica*, Akadémiai 1990; III, *Prosaica*, Akadémiai 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1-3) (a továbbiakban: Bocatius 1990-1992), III, 53-72, 60.

tanulmányában,⁹ bár szövegeinkben további, néha egyedi forráshivatkozások is megesnek. Épp Ceglédi idézett prédikációjának egy későbbi pontján, Báthori Gábor és az egész Báthori-nemzetség sorsa kapcsán, Euripidész nyomán hangzik el Hecuba, Ulyssesnek szóló, panasza: „mi valék, s mire juték immáron.”¹⁰ A trójai események, majd a római honalapítás XVI-XVII. századi megismertetésében és népszerűsítésében mégis nyilvánvalóan Vergilius eposzának volt alapvető szerepe.

Az *Aeneis* régi magyarországi hatásának és adaptációinak, sőt iskolai oktatásának története is elég ismertnek mondható, viszonylag kevésbé épült azonban még be az irodalomtörténeti köztudatba az eposz mai ismereteink szerinti első teljes magyar fordítása, Gyárfás István 1717. évre keltezett munkája. Igaz, ez több mint két és fél évszázadon át kéziratban maradt, betűhű kiadásban való közzététele csak 1995-ben történt meg.¹¹

Amikor Gyárfás kéziratát kiadásra készítettük elő, sikerült fölismerni, hogy a fordító a históriák szükséges és hasznos voltáról elmélkedő előljáró beszédének csaknem egésze Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órája* című fordítása Rákóczi Györgyhez címzett ajánlásából van összeállítva, erős rövidítésekkel és a részek sorrendjének fölcserélésével.¹² Ezek a sorrendi cserék nem tettek jót a Prágai-szöveg gondolati ívének, ebben a szerkezetben a gondolatmenet nem olyan világos, mint az imitált eredetié, ugyanakkor szándékos módosítások és hangsúlyáthelyezések is fölismerhetők.¹³ Van azonban a szövegben egy rövid, az időről szóló, betoldott fejtegetés, amely megtöri a históriáról szóló

⁹ Lásd még Király György: „A trójai háború régi irodalmunkban”, *ItK* 1917, 1-23, 129-150. Kulcsár összegzése óta: Kapitánffy István: „Anonymus és az Excidium Troiae”, *ItK* 75 (1971), 726-729.

¹⁰ A *Hekabé* 284. sora.

¹¹ Gyárfás István: *Virgilius poetának Aeneise* (1717), szerk. Thimár Attila, Universitas Könyvkiadó 1995 (Historia Litteraria, 1) (a továbbiakban: Gyárfás 1717/1995).

¹² Thimár Attila: „Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből”, *ItK* 1994, 725-742 (a továbbiakban: Thimár 1994), 737. – Az más kérdés, hogy persze Prágainak is megvoltak a maga forrásai. Azt gyanítom, hogy ő meg Bocatius latin értekezésére támaszkodhatott, amely a Nagy Sándor-, az Alfonz-, a Szelim- és az V. Károly-exemplumra is utal, igaz, Prágai előadása sokkal részletesebb. Vö. Bocatius 1621/1992, III, 58; Prágai András: „Ajánlólevél és Előszó a Fejedelmeknek serkentő órájához” (a továbbiakban: Prágai 1628/1976), in *Régi magyar költők tára: XVII. század 8, Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. Komlós Tibor, Stoll Béla, Akadémiai 1976 (a továbbiakban: Komlós-Tibor 1976), 469-498, 475-477. Prágainak azonban számos megnevezett forrása is van, tárgyalásuk a legkevésbé sem tartozik ide.

¹³ Thimár 1994, 738-739; Gyárfás 1717/1995, 6-7.

okfejtést,¹⁴ s amelynek forrását akkor nem leltük fel, így a sajtó alá rendező azzal a feltevessel élt, hogy ezt Gyárfás „valamely más munkából, esetleg iskolai természettudományi tankönyvéből” fordíthatta.¹⁵

Az újdonság, amivel a föntiek most kiegészíthetők, csupán annyi, hogy a néhány soros betoldásnak is sikerült föllelni az eredetijét, mégpedig ugyanabban a kötetben, ahonnan az előljáró beszéd többi átvétele származik. A betoldás tehát szintén Prágai András szövegezése, ez azonban nem az ő saját ajánlásának vagy előszavának a részlete, hanem fordítás Antonio Guevarától. Guevara két előszót is illesztett könyvéhez (*Prooemium generale*, *Prooemium speciale*), amelyeket az *Argumentum libri* (Prágai fordításában: *Summa*) követ. Az utóbbi élén, Arkhimédésznek tulajdonított igazsággént szerepel a Gyárfás betoldásába átvett szöveg első része, de kevéssel később, még ugyanazon a lapon ott áll az a mondat is, amellyel Gyárfás betoldása folytatódik. A betoldás végének eredetije pedig a Guevara művét spanyolból latinra fordító Johann Wanckel margójegyzetként ugyanott elhelyezett két kiegészítése,¹⁶ az egyik Arnobius-, a másik Macrobius-idézet.¹⁷

Az áttekinthetőség kedvéért, azt hiszem, érdemes lesz – Gyárfás szövege mellé forrásait odaállítva – ismét közölni az előljáró beszédet.¹⁸

¹⁴ Thimár 1994, 739.

¹⁵ Thimár 1994, 737.

¹⁶ Antonio de Guevara: *Feiedelmeknek serkentő oraia, az az Marcvs Avrelivs csaszarnac eleteröl ... irattatot három könyvec*, ford. Draskovich János – Prágai András, Bártfa 1628 (RMK I, 566 – RMNy 1400), H4r. Gyárfás előljáró beszédének vége még egy guevarai mondattöredéket rejt, a *Prooemium speciale* végéről (H3r).

¹⁷ „Quis est enim tam demens, qui tempus esse dicat deum, quod mensura cujusdam est spatii in continua serie perpetuitatis inclusi?” Arnobius Afer: *Disputationes adversus gentes*, 3,29; MPL, V, 977A. „Ex quo intellegi voluit, cum chaos esset, tempora non fuisset, siquidem tempus est certa dimensio quae ex caeli conversione colligitur.” *Saturnalia*, 1,8,7; Ambrosii Theodosii Macrobiani *Saturnalia*, apparatu critico instruxit Iacobus Willis, Leipzig, Teubner 1963 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

¹⁸ Gyárfás előljáró beszéde betűhű utánközlés az eddigi egyetlen kiadásból: Gyárfás 1717/1995, 15-21; az előljáró beszédet záró verszetet és Vergilius-életrajzot (21-23) itt elhagyom. Gyárfásnak a táblázatban közölt szövegét egyetlen helyen rövidítem: kihagyom – az idézett kiadás 19-20. lapjáról – az Augustusnak tulajdonított, *Ergone supremis potuit vox improba verbis...* kezdetű, számos latin Vergilius-kiadásban megtalálható vers Gyárfás általi fordítását. A Prágai ajánlásából átvett részeket a kritikai kiadás alapján közlöm: Prágai 1628/1976 = Komlovszki–Stoll 1976, az idézetek a 475-478. és a 485. lapról. A táblázat harmadik oszlopában sorszámokkal (1-18.) feltüntettem, hogy a Gyárfás által átvett szövegrészek milyen sorrendben fordulnak elő az eredeti Prágai-féle kontextusban; zárójelekkel fogom közre a Prágaitól egy blokkban átemelt részeket, s e zárójelek teszik

Gyárfás

Az Historiáknak olvasása, igen hasznos az emberek Életének tanítására, és igazgatására: Az Historia

az igaz mondásnak Világossága, az emlékezetnek élete, és az Életnek Mestere, mely sok dolgoknak példájával, sok alsó renden lévő embereknek, nagy méltóságra való emeltetést szerzet: mert miképpen az Kép író, az előtte való példára nevé, az le irandó képet ábrázolja, így mi is az régi dicséretes embereknek írást tükörül visellyük magunk előtt:

mert a' külökülöfélé dolgoknak olvasása, megh vidámttya embernek

Prágai

„Az Historiáknak írása és azoknak olvasása megh mondhatatlan hasznos (6.) hordoz magával, az embernek életének mind tanítására s-mind igazgatására. Mert Cicero ebben bizonságunc, az ki azt írta *de Oratore*:¹⁹ Az historia [...]

az igaz mondásnak világossága, az emlékezetnek élete, és az életnek mestere. Mert az historiáknak olvasása az sok dolgoknak meg lőtt példájával, so alio renden lévő embereket, nagy méltóságokra, Vraságokra fel emeli, és méltócká teszi: [...] Es az mint Cicero *pro Archia Poéta* mondgya:²⁰ Miképpen az kép-író, az előtte lévő példára néz, melyből az le irandó képet ábrázolja: Így mi is az régi dicséretes embereket, tükörül visellyük előttünk, kiknek jó magoc viseleséhez szabjuk magunkat.”

„Így az historiáknak olvasásában, az külömb külömbféle dolgoknak tudása (14.)

láthatóvá, hogy nagyobb, koherens gondolategységeknek a Prágaival megegyező sorrendű közlésére kevés példát lehet találni Gyárfásnál. Ebben a harmadik oszlopban betűjelekkel és szintén az eredeti előfordulásuk sorrendjével jelölöm Gyárfás azon szövegrészeit, amelyekben nem Prágai szerzői szövegét, hanem fordítását követi. G. jelzi Guevara szövegeit: a *Prooemium specialit* (G. 1.) és az *Argumentum librit* (G. 2-3.), W. pedig Wanckel margójegyzeteit (W. 1-2.). Ezek Prágai-féle fordítását az 1628. évi eredeti kiadásból közlöm. Wanckel kiegészítéseinek, valamint ízelítőül egy Guevara-helynek (G. 2.) a latin eredetijét is hozom Prágai oszlopában, közel egykorú kiadás alapján: Antonio de Guevara: *Horologium principum, seu De vita M. Aurelii imp. libri III*, ford. Johann Wanckel, Kraków, 1615.

¹⁹ 2,9,36. Cicero e helyét már Háportoni Forró Pál fölhasználta Curtius-fordításának előszavában, a következő parafrázist adva: „az historia felől mit mondgyak? Azt bizonyára az mit az bölcs Cicero maga irasaban, mind ekesen s-mind penig igazan felölle tanubizonsagul hagyot, tudni illik, hogy az historia az üdöknek bizonsaga, az igassagnak világossaga, az elmenek elete, az regisegnek hirdetője, az emberi életnek tanítója, tüköre es kepe legyen.” Háportoni Forró Pál: *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia*, Debrecen 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174); hasonmás kiadása: kiad. Kőszeghy Péter, tan., jegyz. Monok István, Akadémiai 1988 (BHA, 18). Balog György Háportoni Forró előszavának ezt a részét is beiktatta saját Nepos-fordításának előszavába; Balog György: *A' Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életekrül és cselekedetekrül irt könyve* (Lőcse 1701; RMK I, 1633), kiad. Kecskeméti Gábor = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Balassi Kiadó 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: Kecskeméti 1993), 299-419, 303.

²⁰ 12,30.

Gyárfás

elmélet,

és ha az Historiák nem volnának, az régi meg let dolgok felől nem tudhatnánk, és azoknak is, kik mi utánunk leendők, emlékezetre semmit nem hagyhatnánk; mivel az Historia minden üdőknek bizonsága:

Az üdö penigh Új dolgoknak találója, és az régi el múltaknak emlékezetre írot könyve: Az Üdö oly dologh, mely minden állapotoknak, kezdetit, közepit, nevelkedését, és végét láttya; Az Üdö mely mindeneket megh határoz, mert ha az Üdö szolhatna, sok dolgokat minékünk, mőlyekről kételkedünk, mint látot szemes Bizonság; megh jelenthetne,

mivel semmi nem lehet oly erős, hogy az Üdönek ereje miat megh ne változzék, nintsen oly szorgalmatossággal őriztetet dologh, hogy megh ne vesztegetődyék;

Továbbá az Üdö, az véghetetlenségben rekesztet neminemű hosszúságnak mértéke,

és oly mérték, mely az Eghnek fordulásából értetik megh:

Mivel az hajdani régiség, és az Üdönek hosszúsága, töb sok megh let dolgokat, és példakat foglal bé hogy nem mint egy ember, az menny ideigh élne, és az ember

Prágai

ugyan meg vidamittya az embernek elmélet.”

„Minec-okáért hogy ha az historiák nem volnának, [...]”

(9.)

„Az historia minden időnek bizonsága [...]”

(7.)

„[...] az üdö uy dolgoknak találója, és régi el múlt dolgoknak emlékezetre írot könyve: [...] az üdö oly dologh, mely minden dolgoknak kezdetit közepit nevelkedését, és végét láttya: végezetre az idő az mely mindeneket megh határoz. [...] Mert hogy ha az idő szolhatna, sok dolgokat minékünk, melyekről kételkedünk, mint szemes látot tanúbizonság; megh jelenthetne.”

G. 2.

„Tempus [...] est inventor omnium rerum novarum, et commentarius antiquarum; [...] Tempus est, quod initia, progressus et finem videt rerum omnium: Denique tempus est, quod omnia terminat. [...] Nam tempus si loqui posset, multa nobis, de quibus ambigimus, tanquam testis oculatus, declararet.”

„Mert semmi nem lehet oly erős, hogy az időnek ereje miat, meg nem változic: nincs oly nagy szorgalmatossággal őriztetet dolog, hogy meg nem vesztegettetit: nincs oly tiszta, hogy megh nem másoltatic. Végezetre az idő mindeneken uralkodic, az egy igazságtól ki válva, mely nálánál nagyobb nem akar esmérni.”

G. 3.

„Az idő az véghetetlenségben rekesztet neminemű hosszúságnak mértéke.”

W. 1.

„Tempus mensura cuiusdam est spatii, in continua serie perpetuitatis inclusi. Arnob. lib. 4.”

„Az idő bizonyos mérték, mely az eghnek fordulásából értetetic meg.”

W. 2.

„Tempus est certa dimensio, quae ex coeli conversione intelligitur. Macrobius. Saturn. 8.”

„Mivelhogy azért az hajdani régiség, és az időnek hosszúsága töb megh lött dolgokat és példákat foglal bé, hogy nem mint egy ember az mennyi ideig élne, és

(5.)

Gyárfás

tsak az maga idejében eset dolgokról sem emlékezhettek úgy meg, hogy sokakról, és többekről el ne feleltek. Azért az Historiaknak írása, és olvasása megmondhatatlan hasznót hordoz magával:

Plato az Historiaknak tudományát hasonlította az Űdövel koros, és vénséggel rögzött Űsz emberhez; Az Historiakban való tudatlanságot tanulatlan gyermeknek tartotta: igaz is az, hogy az bölts, eszes ember örömet olvassa az Historiakat:

Szelimus Török Császár az nagy Alexander Macedonak, és Iulius Császárnak viselt dolgait, nagy költséggel Török nyelvre fordította, és Affricara, s' Európára az szerént hadakozot:

Xenophonnak jeles Historiáját, az Affricanak holdoltatója, es Carthagonak rontója, Scipio, annira szerette olvasni, hogy még az Dob, és Trombita szóknak zöngedezése közöttis kezében forgatta, gyönyörködve olvasván Cyrusnak viselt dolgait, az Görög Országai hadakozásokat:

Alphonsus Arragonianak királlyá, nagy

Prágai

az ember, csak az maga idejében eset dolgokról sem emlékezhettek úgy meg, hogy sokakról és többekről el ne feleltek. Az Historiaknak írása és azoknak olvasása megmondhatatlan hasznót hordoz magával [...]"

„Plato az historiáknak tudományát hasonlította az idővel koros és vénséggel rögzött ősz emberhez ellenben, az historiákban való tudatlanságot tanulatlan gyermekéknec tartotta,²¹ mind ezeket Richterushnac²² ilyen regulájával fejezem bé: *Quo quisque est sapientior: eo libentius legit historias*. Az bölcs eszes ember, örömet olvassa az historiákat.”

„Selimus²³ Török Császár az nagy Alexander Macedonoc, és Iulius Császárnak viselt dolgait nagy költséggel Török nyelvre fordította, és Africára, Európára az szerént hadakozot.”

„Oly jeles historiai vadnac Xenophonnac, melyeket Cyrus tanításának nevez, hogy amaz Africának holdoltatója, és Carthagonac rontója, az Scipio,²⁴ annyira igen szerette olvasni, hogy még az dob trombita szóknak zengedezése közöt-is kezében forgatta, gyönyörűségesen olvasván Cyrusnak viselt dolgait, az Görög Országai hadakozásokat, az lovaglásnac és vadászatnac mesterségét, az házi cselédeknek rend tartását, és az vendégeskedésnek módgyát.”

„Alfonsus²⁵ Arragoniánac Királlyá

²¹ *Timaios* 22b. Vö. Cicero: *Orator*, 34,120: „Nescire autem quid ante quam natus sis acciderit, id est semper esse puerum.” Ez utóbbit Háportoni Forró is beleszötte Curtiusfordításának előszavába: „Nem tudnod (ugymond) mi történt legyen, minek előtte ez világra születel, semmi nem egyéb, hanem mindenkor gyermekkorban lenned.”

²² Valószínűleg Gregorius Richter (1560-1624) sziléziái író *Axiomata historica* című műve.

²³ A Szelim-exemplumról – amelynek ősforrása Paulus Jovius – részletesen írtam: Kecskeméti Gábor: „Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században”, *StudLitt*, 32 (1994), 73-89 (a továbbiakban: Kecskeméti 1994c), 81.

²⁴ A Scipio-exemplumról, amelynek ősforrása Cicero: Kecskeméti 1994c, 86, 45. j.

²⁵ Számos forrás említi, hogy V. (Bölcs) Alfonznak, Aragonia, Nápoly és Szicília királyának (1416-1458) egyik legkedvesebb olvasmánya volt Curtius Rufus (Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadéka*, Szépirodalmi 1985, 47). A Prágaitól elbeszélte (és

Gyárfás

betegségben esvén, és midőn az Orvosok semmit néki nem használhattak, sok fájdalomi közöt, Curtiusnak, Alexándernek viselt dolgairól írot Historiáit, kezdé Olvasni, mőlyekkel betegségét könnyebíti vala; sőt aszt mondotta: „Valeant omnes alij Medici, Vivat solus Curtius, sanitatis meae restitutor.”

Amaz sok Nemzeteknek irigységgel Pannonia Földén lakó, és szabadsága mellet, Hazájáért, minden ellenségh ellen, sérényen hadakozó, Zapor essők hasonlatosságára Szomszédi és maga földét kedves vérével viragoztató Magyar Nemzetről mit Szollyak? Kinek hadakozása eleitől fogva mőly rettenetes volt: vitézsége az réghi hadakozó Férfiaknál nem aláb való: Kinek Fejedelmi, és Királyi, sok győzödelmekkel dítskedtenek, kinek az előt az szomszéd Országok adóval holdoltanak: kinek Országa, az Nemzetek közöt Hires, Nemes Magyar Orzágnak nevezetet, bizonyára sem Acchilles, sem Hector, sem Ulysses, sem akar mőly réghi hadakozó Vitézek, az

Prágai

egykor nagy betegségben eset vala, és midőn az orvosoc semmit nem használhatnának néki, soc faydalmi közöt, Curtiusnak Alexandernec viselt dolgairól írot historiáit kezdé olvasni, mellyekkel betegségét könnyebíti vala; sőt azt mondotta: *Valeant omnes alij medici, vivat solus Curtius sanitatis meae restitutor.*” (13.)

„Amaz soc nemzeteknek irigységgel Pannonia földén lakozó, és szabadsága mellet hazájáért minden ellenség ellen sérényen hadakozó, zapor essők hasonlatosságára, szomszédi és maga földét kedves vérével viragoztató Magyar nemzetről mit szőlyac? kinec hadakozása eleitől fogva, mely rettenetes vólt: vitézsége az régi hadakozó férfiaknál nem aláb-való vólt: kinec Fejedelmi és királyi soc győzödelmekkel dicsekedenec: kinec az elött minden szomszéd országoc adóval hodoltanac: kinec országa az idegen nemzetc közöt *inclytum Regnum Hungariae* mondatot, hires Nemes Magyar Orzágnac nevezetet: merem mondani sem (15.)

Gyárfástól elismételt) történet Antonio Beccadelli (Panormita, 1394-1471) művére megy vissza (*De dictis et factis Alphonsi regis*, 1455). Ebben azonban a magyar írók latin idézete nincs meg, csak annyi, hogy Curtius megismerésének napjától „frequenter in medicos rex iocatus, Auicennam velut parabolam parui facere, Curtium laudibus cumulare” (1,43). Az általam látott kiadások: Rostock 1591; Hannover 1611; Amszterdam 1646. (Az idézet helyesírása a legkorábbi szerint.) Beccadelli művéhez Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-1464) kommentárokat készített, amelyekben a király valamennyi följegyzett szavát és tettét épületes tanulságokként világította meg, ám Curtius ismeretének tekintetében kommentárja semmilyen további adatot vagy parafrázist sem tartalmaz. A Lycosthenes-Zwinger-féle exemplumtár 1. könyvének *Lectionis assiduitas* c. fejezete a Panormita eredeti előadásához közelálló szöveget közöl, hivatkozik is a szerzőre. Másutt azonban, a 18. könyv csodás gyógyulásokról szóló fejezetének lázbetegekről írott részében, noha hivatkozása szerint ugyanonnét merít („Antonius Panormita de Reb. gestis Alphonsi, et Aeneas Syl. de eius dictis”), jelentősen eltér az olasz humanista életrajzától: „Alphonsus Aragonum rex Capuae laborans aduersa valetudine, medicis multa medicamenta adhibentibus, in grauissimo morbo, Quinti Curtij historias de Alexandri Magni rebus gestis descriptas legere coepit: cuius lectione delectatus, cum omnem morbi improbitatem superasset, sanitati restitutus: Valeat, inquit, Auicenna, ualeat Hippocrates, et alij medici: et uiuat Curtius, restitutor sanitatis meae.” (Conrad Lycosthenes, Theodor Zwinger, *Theatrum vitae humanae*, Basileae 1565, 16, 1164)

Gyárfás

régbi Magyaroknak jeles magok viselését megh nem halladták: Mind ezeknek viselt dolgainak emlekezetek hol vagyon? és azokról az maradékok mit tudnának? Ha Bonfinius az Magyarok viselt dolgait Historiakban nem írta volna; minden jó Hírek Vitézségek az régbi Magyaroknak az több Nemzetektől, tsak az irigységre nézveis el törültetett volna, avagy gyalázatos emlekezettel egyelítettetett volna:

Az Vitézséggel, és az hadakozásnak dicséretes emlekezetivel méltán dicsekedhető, de az bölcseségnek szűken való gyakorlása miatt nyavalyás Magyarok, az Historiak Magyar nyelven való szűk volta miatt, az magok eleinek jeles viselt dolgait, feledékenséggel temetik:

Az régbi Hadakozások között, nézésre rettenetes, hallásra iszonyú, és mostis emberi természetet irtoztató emlekezetű az Trojai Had, melyet az híres Poéták Fejedelme az Virgilius Deák versekkel megh írt, mely írást Augustus Császár annyira kedvellet olvasni, hogy éjjel is az fő váncos alát tartotta; és midőn több dolgaitul üresedet gyönyörűségessen olvasta:

Hogy Trojának megh vétéle, és ki metsése után az Nevezetes AEneas, Iunonak haragjából az Tengereknek hajjaitul és iszonyú zúrváraitul minémű szerentsétlenségeken forgot; Troja Városa miképpen rontatott el az Görögök által, Achylles miképpen két kerekű szekéren hursoltatta Hectornak testet, Trojának kö falai körül,

Paris miképpen állot boszszút Achyllesen

Prágai

Achylles, sem Hector, sem Vlysses, sem akar mely régi hadakozó vitézec, az régi Magyaroknak jeles magoc viselését megh nem haladták, mind ezeknek viselt dolgainak emlekezetec hól vagyon? [...] az maradékok mely tudatlanoc? Ha Bonfinius az Magyaroc viselt dolgait historiákban nem írta volna; minden jó hírec, vitézségek az régi Magyaroknak, az több nemzetektől, avagy az boszuállásra, avagy az irigységre nézve el törültetett volna, avagy gyalázatos emlekezettel egyelítettetett volna. [...]

Az vitézséggel, sőt az hadakozásnak dicséretes emlekezetivel méltán dicsekedhető, de az bölcseségnek szűken való gyakorlása miatt nyavalyás Magyaroc, az historiáknak Magyar nyelven való szűk volta miatt, az magoc eleinek jeles viselt dolgait feledékenséggel temetik [...]

„Az régi hadakozások között nézésre rettenetes, hallásra iszonyú, és mostis emberi természetet irtoztató emlekezetű az Trojai had, melyet *Homerus* Görög Poéta versekkel írt, mely írást *Alexander Macedo*²⁶ oly igen kedvellet olvasni, hogy éjjelis az fő váncos alát tartotta, és mikor több gondgyaitól üressége völt gyönyörűségessen olvasta [...]

Achyllesnek Patroclus halálajért Hectoron való mordalságát, és holt testén való kegyetlenségét, kit mikor lábainál fogva szekere után köttetett volna, Troja várasa körül hurczoltatta: [...]

miképpen Paris boszszút állot Achyllesen

²⁶ A Nagy Sándor-exemplumról, amely már Plutarkhosznál megvan: Kecskeméti 1994c, 80-81. Ezen az egyetlen helyen Gyárfás nem másolja, hanem adaptálja a történetet: fordítása előszavához neki nem Homéroszra, hanem Vergiliusra, és nem Nagy Sándorra, hanem Augustusra van szüksége.

Gyárfás

Hectornak haláláért,

AEolus az szeleknek királya, szélveszeket botsátván az Tengerre, miképpen vesztet el az Trojai Hajok közzül edgyet Iunonak kercsere, AEneas az szélveszeket miképpen hajtatik az isméretlen földeknek határra Carthagonak Városához, holot Didó királynétol kedvessen fogadtatik: Cupido mi módon fúj szeretetet Didóban, ki első hazasságáru el feletkezvén, és az szerelemnek tűzétül égettetvén, miképpen adgya magát AEneassal való Házasságra, AEneas miképpen intetik Mercuriustul az magos Eghbül küldetet követtül hogy onnan el mennyen, és más Országot keressen, AEneas titkon való el menetellel, Didot el akarván hadni, minémü siralmakra fakadot, az minthogy AEneasnak el menetelivel Didó magát megh égeti, Annak utánna Stropades szigetében hajtatik, holot az Hárpiakkal hartsol, onnand miképpen ment Cyprus szigetiben, holot Andromachera Hectornak Feleségére talál, ki mind magát AEneast, mind Fiat Ascaniust megh ajándekozza, Onnand el hajozván AEneastnak Attya az Anchyses megh hal,²⁷ annak utánna esztendővel Attyának tenietéséhez térvén sok áldozatokat és Ceremoniakat téssen, és annak ekességere különkülönféle játékokat indit: Népeinek Véneit, és kiknek az hadakozáshoz kedvek nem vala, Acestes Országában hadgya, Ő maga Vitézeinek erősseivel miképpen ment Olasz Országban, az Istenektül ígért földre, ottan menny számtalan probák, hadakozások és iszonyú vér ontások után, az egész Trojaiak fejében, az országért, és Latinus királynak Leanyaért Laviniáért, Turnussal miképpen hartsolt megh, és győződelmes lévén miképpen ölte megh Turnust;

Olvassa vala: Miis Magyarok ily emlékezetre való nagy dolgokról, miképpen tudnánk beszélleni, ha az nyelveknek Tolmátslása nem volna, és

Prágai

Hector haláláért, [...]

3.

és ez féle több dolgokat olvasot Homerusban [...]. Azt kérdem azért 4.) mivelhogy Homerus Görög nyelven irta az Trojai veszedelmet; mi Magyaroc

²⁷ Az utóbbi három esemény még a Didóval való találkozás előtt történt; vö. Thimár 1994, 740.

Gyárfás

eleitül fogva ha az Deák könyveket,
Magyar és egyéb nyelvre nem fordították
volna:

Noha Virgilius kit minden Böltsek Poeták
Fejedelmének érdemesnek lenni vallottak,
az ő halálának idején, mind ennő munkás
írását, tűznek lángjával megh égetni, és el
törlni parantsolta vala: De Augustus
Császár nem engedte; ilyenképpen
szolván: [...].

Meltó volt annak okáért ezen könyvet
Magyar nyelvre fordítani; mert mikeppen
hogy az Nap, minek utánna el enyeszik, és
minékünk az Föld árnyéka sötétséget
szerez, de azért az Nap, mégh ejjelis az
égen lévő tsillagokban tündöklük:
Hasonlatos képpen noha megh holt
Virgilius az ő Nevezetes írási, mostannis
nagy emlékezettel tündöklének az egész
Világon;

Es noha ennek az könyvnek Deákbul
Magyar nyelvre való fordítása nagyob
elmét kívánt volna, és ha tehetségemnek,
és elmémnek együgyűsége miat, sok
fogyatkozásokkal sok Fő tudos emberek
eleiben mégyen, ne ítéltessem:

mert tsak annýt tselekettem, az mennyt
tselekedhettem, nemis elme mutatasért,
sem az iránt valo ditséret kívánásért,
hanem néha üdö mulatásért, és gyakorta az
henyelésnek el távoztatásért, kívántam az
olvasonak kedves dolgot tselekednem, ha
tselekedhettem: Azomban ha mőly hibák,
vagy fogyatkozások volnának, megh
jobbitani ne légyen röszttségére, annyval
helyesseb léssen: Hogy peniglen az
fordittonak Neve, és ennő munkáinak
erdeméért való emlékezete, az
feledékenséghomályaival tellyességgel
el ne földöztessek: Az követhözendő
Versek fejében magát ki jelenti:

Prágai

hogy tudnanc ily emlékezetre méltó nagy
dolgokról beszélni, ha az nyelveknek
tolmácsolása nem volna, és eleitől fogva
az Görög könyveket Deákra és egyéb
nyelvekre, nem fordították volna."

„Szükséges volt tehát ennek az könyvnek
Magyar nyelvre-is fordítani; mert
mikeppen hogy az nap, minc-utánna el
mégyen, és minékünk az föld árnyéka
setétséget szerez; de azért az nap még
éjjel is, az égen lévő csillagokban
tündöklük: Hasonlatosképpen noha meg
holt MARCUS AURELIUS Császár,
mind azon által az kegyes maga-viselése,
és jó hire neve, most-is nagy
emlékezettel tündöklük ez írásban, és
jeles példai minden élő nemzetes
Fejedelmeket és Vrakat hasonló jóknak
követésére serkentec.”

„En-is peniglen, nem tudom mivel
mencsem magamot mindenec előtt, hogy
Nagyságod ez könyvnek Magyarul való
tolmácsolására méltotzatot, kinc
fordítása nagyob elmét kívánt volna, és
az én tehetségemnek és elmémnek
gyengésege miat, soc számlálhatatlan
fogyatkozásokkal soc fő tudos
embereknek szemec eleiben mégyen.”

„Mert én az mit cselekedhettem, azt
cselekettem [...].”

G. 1.

Szerintem elég nyomatékka lehet hangsúlyozni annak az – újabb mondatok forrásának fölismerésével tovább erősített – ténynek a jelentőségét, hogy a vergiliusi eposz első magyar fordítója számára a Rákóczi-szabadságharc leverését követően is egy csaknem egy évszázaddal korábbi, mégpedig épp Rákóczi Györgynek ajánlott fordításkötet jelentett mintát és viszonyítási pontot. Arra utal ez a tény, hogy a rendi mozgalmak korában kidolgozott politikai helyzetértelmezés és argumentációs készlet hatása jócskán belenyúlik még a XVIII. századba is. És ha így van ez egy XVII. század eleji fordításkötettel, nyilván hatványozottan érvényesítik hatásukat a századközép populárisabb, tömegesebb műfajaiban kidolgozott és népszerűsített történelemszemléleti elemek. Márpedig ezek sem függetlenek a trójai történet homéroszi, vergiliusi és más feldolgozásaitól, azok motívumainak játékba hozatalától.

3. A Gyárfás szövegét gondozó Thimár Attila a kiadást megelőzően publikált, a kéziratot ismertető tanulmányában jelezte az eposznak a régi magyar történelemszemléletre tett jelentős hatását: „Vergilius eposza cselekményénél fogva mindig is alkalmas volt arra, hogy népek, országok történetének szimbólumává váljék. Így volt ez Magyarország esetében is. A történeti párhuzamot a kor emberei először Trója és Magyarország pusztulásában látták. A trójai had vereségét, Trója pusztulását hasonlították a mohácsi vereséghez, illetve Magyarország török megszállásához. [...] A pusztulás hasonlóságán alapuló történeti párhuzam mellett a XVI. századtól egy ezzel a gondolattal szögesen ellentétben álló eszmének, az újjászületésnek, a sors jobbra fordulásának, a békés révbeérésnek is szimbóluma lett az *Aeneis*.²⁸ Thimár idézett irodalmi példái mellett arra is hivatkozott, hogy a „történeti párhuzamot kimondó gondolatok prédikációkba, halotti beszédekbe is bekerültek”, ezt az állítást azonban mindössze egyetlen jegyzettel támasztotta alá: „Kecskeméti Gábor szóbeli közlése”.²⁹ Réges-rég itt az ideje, hogy az akkor valóban előszóban jelzett szövegekből, a prédikációs exemplum-használat példáiból a szélesebb közönség számára is bemutassak egyet-mást. Példáim nemcsak a vergiliusi eposz, hanem a Trója-történet más feldolgozásainak korabeli hatását is elárulják. Nyomban hangsúlyozni kell természetesen azt is, hogy a példáknek csupán egy része állít politikai konnotációkkal bíró történeti

²⁸ Thimár 1994, 727-728.

²⁹ Thimár 1994, 728, 22. j.

párhuzamot Trója és Magyarország között, egy másik részük esetében az összevetés erkölcsi természetű axiómákat világít meg vagy a személyes életsors interpretációs keretének kialakítására szolgál. Ez egyébként már Thimár irodalmi szövegpéldái esetében is nyilvánvaló; különösen az újjászületés motívuma csak a török harcok sikeres lezárásának idejére, a XVII. század végére vált politikai helyzetértelmezést lehetővé tevő keretté, ezt megelőzően döntően a személyes egzisztenciális kérdések teológiai megközelítésének paradigmájául szolgált.

A Kulcsár Péter és Kovács Sándor Iván által gondozott Szepsi Csombor-kritikai kiadásból³⁰ ismerjük Bedegi Nyáry Ferkót, aki fölött 1622. október 9-én négy magyar halotti prédikációt is mondtak. Ezek egyikét Miskolci S. János bodzásújlaki lelkipásztor tartotta.³¹ Tanítása elején arra kereste a választ, miért történik gyakorta, hogy a szülők előtt vétetnek el a fiak. Miskolci szerint ennek egyik oka a fiak üdve: így akadályozza meg Isten a bűnbe merülésüket. Ugyanis „igen nehéz az gonoszok között iónak lenni”, aminek szemléltetésére az istenfélő, mégis szépítkező asszonyok példája szolgál, akik a csak a világi hibavalóságoknak szolgálókkal együtt szintén tetszeni kívánnak. A bűnökben való elmélyedés megelőzésére cselekszik úgy az Isten, mint Ulysses társai, akik a saját java érdekében kötözték le őt.³² Hasonlóképpen nagy jótétemény az is, ha valakit a dőlni készülő házból kihívnak.

Iktári Bethlen Krisztina temetésén, 1631. november 25-én Kecskeméti Udvar (W.) Mihály (†1637) tasnádi lelkész szintén a csapások pozitív hatásának kiemelésével kezdte prédikációját. A tengeri háborúk járásakor szebben termő drágagyöngyök mellé Hector is odakerült, mégpedig a meg nem nevezett „poéta” szavait idézve: „Hectora quis nosset, felix si Troja fuisset?”³³ Az idézet Ovidius *Tristiájából* való (4,3,75).³⁴ Ugyanebben a halotti nyomtatványban olvasható Pécsváradi B. Péter (†1645) váradi lelkész egy nappal később elhangzott prédikációja, amelyben a „kinek kinek az ő szerencsejevel es sorsával kel meg elegendni” közhelyét

³⁰ Szepsi Csombor Márton *Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter, Akadémiai 1968 (RMPE, 1).

³¹ RMK I, 534 – RMNy 1296, 3. préd.

³² A szírének jelenete az *Odüsszeia* 12. énekéből.

³³ RMK I, 612 – RMNy 1498, 1. préd.

³⁴ Az eredetiben más a szórend a föltételes alárendelt mondat élén: „si felix”.

egy *Aeneis*-idézet – sajátos módon: Turnus mondata! – támasztja alá: „Quo Deus et quo dura vocat fortuna sequamur” (12,677).³⁵

A sárospataki Veréczi S. Ferenc (1607-1660) *Lelki harc* című prédikációja, amely eredetileg Debreceni Tamásné Tarjáni Margit fölötti halotti beszéd volt, de a század során még egy kiadást megért mint immár alkalomtól független kegyes olvasmány, az ember lelke ellen küzdő harmadik ellenség, a test bemutatásához használta föl a kisázsiai történetet. Eszerint hiába védik szívünk várát külső és belső kerítések (az előbbiek az értekek, az utóbbiak az okos értelem, az akarat, az indulatok), ha a test mint kém kijelenti az ördögnek, hogy hol – vagyis melyik érzékünkön át – támadjon. A görögök tíz éven át vívták Tróját, de csak Sinon árulásával vehették meg, amikor a trójaiak, „vino somnoque sepulti”, ingyen sem vártak támadást.³⁶ A latin kifejezés ismét parafrázálta *Aeneis*-idézet: 2,265.

Az Iktári Bethlen Péter, Hunyad és Máramaros vármegyei főispán fölött elmondott beszédek 1646. évi váradi gyűjteményében olvasható a Comenius-fordító sárospataki tanár, Szilágyi Benjámin István (1616-1652) *Fatalis periodus* című latin orációja. Nevezetes beszéd ez, több okból is. A század közepi protestáns történelemszemlélet és helyzetértelmezés alapszövege,³⁷ emellett a végzetes történelmi időszakok ciklikus váltakozásáról szóló, Medgyesi Pál által is ismert felfogásnak³⁸ éppúgy recipiense, mint a Janus Pannoniusnak tulajdonított *Romulidae Cannas...* epigrammának³⁹ és az *ubi sunt* toposznak.⁴⁰ Ez az oráció már egyértelműen történeti párhuzamot lát Mohács és a trójai bukás között. Nem is annyira a bukás ténye, inkább az azt megelőző körülmények alapozzák meg a

³⁵ RMK I, 612 – RMNy 1498, 3. préd.

³⁶ RMK I, 916; RMK I, 1409.

³⁷ A kötetben található másik, névtelenül megjelent latin orációról (RMK I, 787 – RMNy 2160, 139-149) már készült finom elemzés, amely a királyi Magyarország és Erdély politikai kapcsolatainak történetéhez tárt föl megvilágító adatokat: Heltai János: „Bethlen Péter és Pázmány”, *OSZK Évk. 1982/83* [1987], 411-422 (Heltai a szöveg szerzőségét Hodászi S. Miklós [1606-1650] nagybányai lelkésznek tulajdonítja). Annál sürgetőbb volna Szilágyi Benjámin szövegének beható vizsgálata is; vö. Kecskeméti 1998, 228-229.

³⁸ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Gondolat 1978, 204-206.

³⁹ Ez az epigramma 1659-ben szintén fölbukkant Medgyesi Pálnál. Bán Imre: „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor, Akadémiai 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2), 491-508, 500-501; Medgyesi Zsófia: „A Janus Pannoniusnak tulajdonított 'Romulidae Cannas...'”, *It* 1986, 944-952.

⁴⁰ Lukácsy Sándor: „Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza”, *ItK* 1989, 217-241, 228.

párhuzamot, leginkább egy „prudens aulicus” vélekedése II. Lajos udvaráról: „Se nunquam vidisse, vel audivisse, Regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio ac tripudio periret.” Ehhez fűzi hozzá az orátor azt a véleményét, hogy a falónak örvendező, „somno vinoque sepulta” Trója lehetett ilyen.⁴¹

E történelmi párhuzamba állítás szerint tehát a magyarság a hazájából elűzött trójaiakhoz hasonlatos, a kisázsiaiakra mért görög végzet hazai megtestesítői pedig a török hódítók. Medgyesi Pálnak Bethlen Péter édesapja, id. Bethlen István fölött két évvel később elmondott prédikációjából is hasonló értelmezés bontható ki. Noha a trójai történet szereplői nincsenek nyíltan megemlítve, a múlt dicsőségét a kiábrándító jelennel szembeállító sorokban Hecuba már ismerős panasza visszhangzik: „seprejére szállot Magyarság, [...] ki valál hajdan, s’ ma ki vagy? Hajdan ditsőséges, és minden felé ki-terjedt, nagy hirü nevü nép, kitől félt s’ retteget Napkelet és Napnyugat: a’ kinek barátságát, segítségét, oltalmát, a’ volt a’ szomszéd Nemzetek közzül jobb, a’ ki kaphatta.” A jelen és a jövő ezzel szemben koromsötét: „el-fogycz te-is majd, oda lészesz, tsak a’ hired marad.” Ceglédi János művének Medgyesi általi felhasználását nemcsak lehetségessé, hanem valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a két gondolatmenet aktualizáló kifutása is szorosan rokonítható; ismét a végromláshoz közelítő Báthori családhoz érkezünk, amelynek már csak egyetlen élő tagja van: Báthori Zsófia. Rá áldást kér a prédikátor.⁴² Néhány évvel később épp Báthori Zsófia lesz azok egyike, akiknek erőteljes föllépése a trójai motívumok aktualizáló fölhasználását is ennél összetettebbé formálja.

Bocskai Újlaki Ferenc 1673 őszén megtartott temetési pompájának a következő évben Debrecenben megjelent kötetében Dányádi György magyar orációja a halál kegyetlensége által kiváltott megrendülés párhuzamaként a síró Aeneas említi: „Aeneas Király kedves hazájának romlását beszélni akarván, szemeit a’ könyhullatástul meg nem tartoztathatá.”⁴³ A síró Aeneas e szónoklatbeli jelenete tehát inkább érzelmi azonosulásra való alkalmat kínál fel, és nincs olyan direkt épületes mondanivalóval felruházva, mint a síró Xerxésznek Borzsák István által

⁴¹ RMK I, 787 – RMNy 2160, 20-33.

⁴² RMK I, 880 – RMNy 2504, 3. préd.

⁴³ RMK I, 1158, 69-79.

egyéb prédikációkban megfigyelt exemplumai.⁴⁴ E síró Aeneas inkább az emóciók irodalmi megjelenési formáinak történeti elemzésébe kínálkozna.⁴⁵ A szánalomra méltó sors azonban már nem egyöntetű jellemzője a magyarság egészének: az ún. „gyászévtized” elején a trójai sors egyértelműen felekezeti tartalommal töltődik fel, a hazájából elűzött, istentiszteleti helyeitől megfosztott protestáns magyarság metaforájává válik.

Egy kolozsvári polgár 1690. évi temetésén – ahol az egyházi szónok az 1671-ben Tornáról elűzött Szőnyi Nagy István (1633/1634-1709) volt – Szatmárnémeti Mihály (1667 k.-1709), akkor a városi református kollégium alumnusa és retorikatanára tagadólag hozta szóba a meg nem nevezett „bölcse”⁴⁶ mondását: „Quae fuit durum pati, meminisse dulce est: A’ mellyeket nehezen szenvedtünk, azoknak emlekezeti gyönyörűséges.” Szerinte nem érvényes most ez az igazság, amikor seregestül árad a szenvedés és elepeszti a szíveket. A nemzet annyira fogytára jutott, mint az a nép, amelynek Isten „el-törlésére éppen fel-készült”.⁴⁷

Tinódi Sebestyén még a társaiba erőt öntő Aeneas szavaival erősítette a magyar nemzetet: „Vagy nyereség, vagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség. Tanubizonság erről az tengör vizébe Éneás társait mint bisztattya volt, hogy az ott való nyomorúságok végre emléközetre öröm lészön.”⁴⁸ Rendkívüli tömörséggel megfogalmazott

⁴⁴ Borzsák István: „A síró Xerxés (Két Hérodotos-anekdota változásai)”, *AntTan* 1965, 231-241.

⁴⁵ Ilyen tárgyú monográfia a korabeli angol irodalomról Marjory E. Lange: *Telling Tears in the English Renaissance*, Leiden – New York – Köln, E. J. Brill 1996.

⁴⁶ Seneca: *Hercules furens*, 656-657. sor, Amphitryon szavai. „Quae olim fuerunt gravia pati, iam sunt dulcia meminisse” formában, Senecára hivatkozva Bocatius is idézi: Bocatius 1621/1992, III, 66.

⁴⁷ RMK I, 1387a.

⁴⁸ Tinódi Sebestyén: *Krónika* (1554), kiad. Sugár István, Európa 1984 (Bibliotheca Historica), 91; *Aeneis*, 1,203: „forsan et haec olim meminisse iuvabit” (Aeneas e szavai nem „az tengör vizébe” hangzanak el, hanem már a libyai partra vetődés után). A vergiliusi sort egyébként Seneca is idézi: *Epistolae*, 78,15. Vö. még Cicero: *Epistolae ad familiares*, 5,12; Balog György soproni konrektor 1694. évi fordításában: „Mert semmi nem lehet kedvesebb és vigasságosabb az olvasónak, mint az időknek változása, s’ szerencsének forgása. Mellyek noha minékünk nem kedvessek voltak a’ meg próbálásban s’ elszenvedésben, mindazon által kedvesek lesznek az olvasásban. Mert az elmúlt nyomorúságokról való emlékezet kedves.” Balog György: *A’ Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei, mellyek Sturmius Jakab által össze szedegettettenek* (Lócse 1694; RMK I, 1458), kiad. Bartók István – Kecskeméti Gábor, in Kecskeméti 1993, 193-298, 263.

szerzői program ez: a török háborúk sikeres megvívása után édes lesz majd a krónikás versekből a kiállott szenvedésekre való visszaemlékezés. A XVII. század végi felekezeti üldözés friss keserőségei okozták, hogy a felső-magyarországi és erdélyi protestáns „trójaiak” számára a török elleni eredményes fellépés sem hozta el az emlékezés édes örömét.